

ڈاکٹر ثناء مدثر

ریسرچ آفیسر

پنجاب انسٹیٹیوٹ آف لینگویج، آرٹ اینڈ کلچر، لاہور

ڈاکٹر فقیر محمد فقیر دی کتاب ”موآتے“ دا نفسیاتی ویروا

Abstract:

Dr. Faqir Muhammad Faqir, a multi dimensional personality of Punjabi literature, is known as "Baba-e-Punjabi" (Father of the Punjabi Language). He had great love for the Punjab and Punjabi which can be felt in his poetry as well. His poetic philosophy is based on motivation towards the betterment of homeland and love for the mother language. His poetry emphasises on anthusiasm, patriotism, truthfulness and human values. In this article, his poetry has been analysed on the basis of psychology with special reference to motives, sentiments, passions and behaviours as presented in his verse. Human nature pertaining to attachment with mother language and homeland have also been described in the light of psychological study of the verse of Dr. Faqir Muhammad Faqir.

1947ء توں بعد دا دور جدید نظم دا ڈھلا دور اکھواندا اے۔ ایہدے وچ سب توں پہلا ناں شریف کنجاہی دا اے۔ شریف کنجاہی جس سے شعر کہنا شروع کیتا اوہ مختلف سیاسی، سماجی تے ادبی تحریکاں دا دور سی۔ اک پاسے مسلم لیگ دے جھنڈے جھلڈے سن تے دوجے بے انڈین نیشنل کانگریس دے جیسے ہو رہے سن۔ اک پاسے پہلی وڈی جنگ دی تباہی دے اثرات سن تے دوجے بے خوف، ڈرتے دہشت دی ہنیری جھل رہی سی۔ اوس سے بھانویں پہلی وڈی جنگ مک چکی سی پر اوہدی تباہی تے بربادی دے اثرات گوڑھے اثر نال موجود سن۔ اوس ویلے دے حالات نے شاعراں نوں بڑا متاثر کیتا تے اوہناں دے ذہناں اُتے گوڑھے اثرات مرتب کیتے۔ ایہہ ای اوہ نفسیاتی اثرات نیں

جہڑے اوہناں دی شاعری وچ واضح دکھائی دیندے نیں۔ اوہناں دی شاعری پڑھ کے اوس ویلے دے سارے حالات اکھاں سامنے گھسن لگ پیندے نیں۔ پاکستان بنن توں بعد جو کجھ ہو یا اوہ قومی تاریخ دا حصہ نہیں پر اوہ مسخ شدہ تاریخ دا حصہ ضرور نیں۔ ایس دور دے شاعراں وچوں ای اک وڈا ناں ڈاکٹر فقیر محمد فقیر ہوراں دا اے۔ ڈاکٹر فقیر محمد فقیر جہناں نوں بابائے پنجابی وی آکھیا جاندا اے پنجابی ادب وچ کے تعارف دے محتاج نہیں۔ پنجابی ادب تے زبان نال اوہناں نوں ڈاڈا پیاری اوہ پنجابی دے اک اچے سچے لکھاری، نقاد تے شاعر نیں۔ اوہناں کئی کتاباں مرتب کر کے چھاپیاں۔ اوہ نظم دے شاعر نیں اوہناں غزلاں تے گیت وی لکھے نیں پر نظم ڈھیر سوتی لکھدے نیں۔ قدر آفاقی اوہناں بارے لکھدے نیں:

”آپ نظم وچوں مقصد داموتی انج کڈھ دکھاندے نیں جیویں دودھ

رڑکن والی گھنڑ زانی چاٹی وچوں مکھن دا پیڑا رول لینی اے۔“ (۱۱)

ڈاکٹر فقیر محمد فقیر ہوراں دیاں نظماں دا مجموعہ ”موآتے“ اے جہڑا ایم اے پنجابی دے کورس وچ وی شامل اے۔ ”موآتے“ ڈاکٹر فقیر محمد فقیر دے شعری افکار دا نچوڑ اے۔ ایس کتاب دے مطالعے توں فقیر مرحوم دے شعری فلسفے دی کچل تے اگھڑویں تصویر سامنے آؤندی اے۔ ایس کتاب دی تقریباً بابائے صحافت حضرت مولانا ظفر علی خان ہوراں نے لکھی تے ”موآتے“ نوں پنجابی ادب وچ ”مسدس حالی“ دا روپ قرار دتا۔ اوہناں دی شاعری مقصد دی شاعری اے۔ اوہ گیت وی ساندے نیں پر ایس لئی نہیں کہ پنجاب دی دھی دوپٹہ لاه کے سٹ چھڈے تے ٹیڈی بن کے بازاراں وچ بھوندی پھرے۔ اوہناں دیاں نظماں وچوں مقصدی سچائی سم سم کے سدھی اے۔ جس پاروں اوہ اپنے مقصد نوں پارے نیں۔

نفسیاتی حوالے نال ڈاکٹر ہوراں دی شاعری جوش، جذبہ تے ولولے والی اے جہدے وچ اوہ سرگرم عمل سدے نیں اوہ چاہندے نیں کہ قوم نوں جگایا جائے تاں جے اوہ ہمت تے ہوصلے نال وڈے وڈے میدان مارے۔ اوہناں دے دل تے دماغ وچ ہمیشہ ایسے خیال آوندے نیں کہ بندیاں نوں ہر ویلے کجھ نہ کجھ کردیاں رہنا چاہی دا اے اوہناں نوں دین تے دنیا دونوں پاسے اپنا خیال رکھنا چاہی دا اے۔ دنیا دے لو بھ وچ آخرت نوں نہ بھل جان دنیا تے ڈٹ کے مقابلہ کرن تے اپنے حق لین لئی ہٹ کرن۔ کیوں جے قیام پاکستان توں بعد اپنا حق لین لئی وی لڑنا پیندا اسی اوہناں اپنی شاعری

راہیں لوکائی دے جذبات نوں ابھاریا تاں بے لوک دشمن قوتاں دا مقابلہ کرن۔
 جذبات نوں کئی طریقیاں نال ابھاریا جاسکدا اے جیویں اک مصور اپنی تصویر وچ وی
 جذبات نوں ابھار سکدا اے اک لکھاری اپنی لکھت راہیں لوکاں دے جذبات نوں ابھار سکدا
 اے قیام پاکستان دے ویلے شاعراں نے اجیہیاں نظماں کہیاں جہدے نال لوکاں وچ ہمت
 ودھدی لگی گئی تے اوہ مایوس نہیں ہوئے بلکہ ہمت دے نال اگے ودھدے گئے۔ ایسے طرح
 شاعراں نے اپنی شاعری راہیں اجیہیاں تصور بیان کیہتے نیں جہدے راہیں لوکائی وچ آگاہی پیدا
 ہو رہی اے۔ نفسیاتی رو نال اجیہے جذبات ابھارن والی نفسیات نوں اسیں جمالیاتی جذبات دا ناں
 وی دے سکے آں۔ ایہدے راہیں لوکائی وچ جوش تے جذبہ ابھر دا اے ایہدی باقاعدہ تعریف سی
 اے قادر نے کیہتی اے:

”ان جذبات کا زیادہ تر تعلق ان ادراکات سے ہوتا ہے جو ہم آنکھوں
 اور کانوں کی بدولت حاصل کرتے ہیں۔ مثلاً مناظر، تصاویر اور نعمات
 وغیرہ وغیرہ۔ مگر تمثیلاً یہ افکار (مثلاً ایک شاندار دلیل) اور نیک افعال
 (مثلاً مرگ شہید) سے بھی تعلق رکھتے ہیں۔ ایسے جذبات میں ہمارا
 فیصلہ یہ ہوتا ہے کہ یہ چیز خوبصورت ہے اور یہ بدصورت، حسن کا جذبہ
 جمالیاتی جذبے کی ایک عام مثال ہے جس میں یہ فیصلہ موجود ہوتا ہے
 کہ یہ چیز حسین ہے اور اس کے ساتھ ہی ہم اس چیز کے متعلق ایک
 بیچانی کشش محسوس کرتے ہیں۔ مناظر کشمیر، تاج محل یا اقبال کے اشعار
 ہمارے اندر اسی قسم کے جذبات پیدا کرتے ہیں۔“ (2)

استیجے ڈاکٹر فقیر محمد فقیر ہوراں دی اک جذباتی نظم نوں وگی دے طور تے ویکھنے آں جیہدے
 وچ اوہناں نے مومن دی ہمت ودھان لئی ”بے دھڑک“ ناں توں اک نکی جیہی نظم لکھی اے:

گھیریاں دے ول مومن مرد گھر نہیں ویکھدے
 ویکھدے اگے ول ایہہ چٹھے ول نہیں ویکھدے
 جان جاندی جائے دیکھن آن نہ جاندی فقیر
 ویکھدے تلوار نیں جیہڑے اوہ سر نہیں ویکھدے (3)

ایسے طرح فقیر محمد فقیر ہوراں دی شاعری وی اپنے دور دی اہم ترین شاعری اے جہدے وچ قومی ترانیاں تے نظماں وچ شدید جذبات دا اظہار ملدا اے جہدے نال لوکاں دی وچ شدید نفسیاتی جذبہ ابھر دا اے۔ اوہناں شاعری بارے ارسطو دا قول حق جا پدا اے کہ:

”شاعری تاریخ سے بہت زیادہ فلسفیانہ ہوتی ہے اس لیے کہ مورخ خود کو امر واقعہ کا اسیر بنا لیتا ہے جب کہ شاعر خصوصی واقعات کو عمومی اور آفاقی بنا دیتا ہے اور مخصوص اور منفرد کے ذریعے آفاقی و کائناتی حقیقت کو پیش کرتا ہے۔ اس طرح شاعر بھی فلسفی کے مانند کائناتی صداقتوں کی تلاش کرتا ہے اور انھیں پیش کرتا ہے“۔ (4)

”اللہ نون نہ آکھ“ اک لمی نظم اے جہدے وچ آہلکی تے چستی بارے گل کیتی گئی اے اوہ بندے نون محنت کرن دا درس دیندے نیں آکھدے نیں کہ جتا چر بندہ آہلکی چھڈ کے چستی نہیں پھڑے گا اتنی دیر رب وی اوہدی دعا قبول نہیں کرے گا۔ ایس لئی خدا نال شکوہ کرن دی تھاں محبت دے عادی ہو کے ای کوئی پھل مل سکدا اے۔ ایہہ نظم لکھن ویلے اوہناں دے ذہن وچ اوہ سارے لوک ہون گے جہڑی کچی پکائی تے یقین رکھدے نیں تے آپ محنت کرن دے عادی نہیں ہوندے۔ نفسیاتی حوالے نال ایسے لوک جہڑے کم کرنا پسند نہیں کردے یاں کچی پکائی تے یقین رکھدے نیں ست تے کاہل لوک جہڑے ڈرتے خوف وی محسوس کردے ایسے لوکاں نون نفسیات دے مطابق اصطلاح وچ شیڈو فرینیا ڈینی اشتقاق دا مریض وی آکھیا جاندا اے ایہدے وچ بندہ شدید ڈینی بیماری دا شکار ہوندا اے تے اوہدی شخصیت وچ بگاڑ پیدا ہوندا اے تے شدید توڑ پھوڑ ہوندی اے۔ ٹی ایم یوسف جیمز ڈی بیج دی رائے نون بیان کردے نیں کہ:

”شیڈو فرینیا کی اصطلاح ایک عام اصطلاح ہے جو کئی شدید ڈینی عارضوں کی طرف اشارہ کرتی ہے ان شدید ڈینی عارضوں میں مریض کی شخصیت میں زبردست انتشار پیدا ہو جاتا ہے۔ اس کی ہم آہنگی، تنظیم، یک جہتی اور وحدت ریزہ ریزہ ہو جاتی ہے۔ مریض کا معاشرے سے رابطہ ٹوٹ جاتا ہے اور وہ شدید قسم کے وسوسوں اور اوہام کا شکار ہو جاتا ہے“۔ (5)

ایس قسم دی نفسیات پنجابی شاعراں دی شاعری وچ دسدی اے۔ ڈاکٹر فقیر ہوراں نے وی اپنی شاعری راہیں ایہدا اظہار کیا اے۔

اک گدوں شیر نہ بن دا اے لے شیر دی اُتے کھل کوئی
 راہ مشکل وچ جو کڈھے نہ مشکل دا آپ ای حل کوئی
 دے بے آس زمانے تے رکھ آس پرانی مل کوئی
 اوہ ویری آپ اے آہلک دا اوہ کھاندا اے تیرا جھل کوئی؟
 اللہ نوں نہ آکھ کجھ آہلکیا اوس نہیوں سنی گل کوئی (6)

اوہناں نے نثری شکل وچ دی ڈھیر نظماں لکھیاں نیں جیہڑیاں واوا لیریاں نیں تے جہاں وچ واعظ تے نصیحت کہتی گئی اے۔ اوہناں دیاں نظماں وچ قومی ترف تے سماجی درد وی بڑا اے۔ انسان اپنی حیاتی وچ ہر ویلے کجھ نہ کجھ کردا رہندا اے جنوں حرکت تے فعل آکھنے آں نفسیات وچ وی لہنوں ایس حرکت تے فعل دے ناں نال ای پڑھنے آں فعل کم نوں آکھیا جاندا اے جیہڑا وی اسیں کرنے آں اوہ حرکت تے زمرے وچ آندا اے۔ نفسیات وچ ایس حرکت تے فعل بارے سی اے قادر بیان کردے نیں کہ:

”حرکت اور فعل بالعموم ہم معنی الفاظ شمار ہوتے ہیں مگر نفسیات کے لیے ان دونوں میں احتیاط کرنا لازمی ہے حرکت سے مراد سے کسی چیز کا اپنی پوزیشن یا اپنے مقام کو بدلنے کی صلاحیت رکھنا۔ نباتات اور حیوانات کے مابین یہی امتیازی خصوصیت ہے پودے ساکن اجسام ہیں اور حیوان حرکی اجسام۔ چنانچہ حرکت یعنی ارضی پیوستگی سے آزادی حیوانی زندگی کی طرف پہلا قدم ہے فعل سے مراد وہ حرکت ہے جس میں ذہنی متقدّمات (Mental Antecedents) اور ذہنی متلازمات (Mental Concomitants) پائے جاتے ہیں۔ لہذا ہر فعل تو حرکت ہے لیکن ہر حرکت فعل نہیں۔“ (7)

اوہناں نوں حرکت تے عمل دا نمائندہ شاعری مٹھیا جاندا اے۔ ڈاکٹر فقیر ہوراں نے حیاتی داک وڈا حصہ قومی آزادی دی تحریک وچ لنگھایا۔ اوہناں پاکستان دے وجود وچ آون مگروں محسوس

کیتا پی پاکستان نوں ترقی تے خوشحالی دی منزل اُتے اُپڑان لئی قوم نوں اُدھم تے عمل دی ات لوڑ اے۔ ایس لئی اوہناں نے شاعری راہیں قوم نوں حرکت تے عمل دا پیغام دتا تے پاکستانیاں دے دلاں وچ اُدھم دی روح پیدا کیتی۔ کیوں جے اوہناں دے ذہن اُتے اوس ویلے دے حالات دا گوہڑا اثر سی۔ جیہڑا اوہناں دی شاعری وچ ظاہر اے۔ اوہناں دیاں نظماں ”آہلکی دی آس“، ”آساں دی لاک“، ”عشق تے عقل“، ”آزادی دا انباہ“، ”میراث“، ”ظاہر دار“، ”ادریوس“، ”بن کے“، ”جیہڑی ویکھدے نیں“، ”دی نہیں“، ”دے“، ”مڑکے“، ”دے نیں“ وچ ظلم تے جبر دا عنصر اوہناں دی نفسیات نوں کھول کے بیان کردا اے جس پاروں اوہ ہر ویلے بہار دے کھنچے جان دے خوف دا شکار نیں:

بجھن پھل بہار دے جدوں رزکن سینے خار رتاں بے بہاریاں دے
چھوہے راگ وراگ دے سگوں بلبل لگدے ویکھ کے جال شکاریاں دے
ہویا کیہ جے وطن دے وچ رہندے خطرے لانجھ دے ڈوریاں گن دے نیں
اوہ وی باغ کوئی باغ اے وچ جس دے لگے ہون نہ جال شکاریاں دے (8)

اخیر تے اوہناں پنجابی زبان دی تعریف وچ بڑی سوتنی نظم لکھی اے کیوں جے اوہناں نوں پنجابی نال انتاں دا پیار سی تے پنجابی نال دھرو ہوندیاں ویکھ کے اوہناں نوں بڑی تکلیف ہوندی سی ایس لئی اوہناں نے پنجابی زبان نوں ”پنجابی رانی“ آکھدیاں ہویاں پنجابیاں دی حوصلہ افزائی وی کیتی اے۔ آکھدے نیں:

روپ تیرے دی ڈول سہانی
تو سندر پنجابی رانی
دیس پنجاب میرے دی ہانی
توں کمی ایہہ ڈھول
بولیے
بول ذرا کوئی بول (9)

پنجاب دی محبت وچ اوہناں دیاں ہور وی کئی نظماں نیں جیویں ”پنجاب“، ”چانی رات“، ”کس کم تیرا بل منڈیا“ وچ دیس پنجاب نال محبت بارے لکھیاں گئیاں نیں۔

شاعر دا اپنی ماں بولی نال لگاؤ ویکھد یاں ہوئیاں نفسیات دی روناں Affiliation Motive یعنی ”وابستگی کا محرک“ وی آکھیا جاندا اے۔ انسان دی فطرت وچ موجود اے کہ اوہ ضرور کسے نال وابستہ ہون دی صورت وچ اوہدے نال محبت تے پیار کردا اے تے اوہدے واسطے جان وی پنچھاور کردا اے ایہہ وابستگی دا محرک انسان تے حیوان دونوں وچ پایا جاندا اے۔ ارسطو دے آکھن موجب:

”ایک انسان جو اکیلا رہ سکتا ہو یا تو وہ حیوان ہے یا دیوتا لہذا وابستگی انسان کی ضرورت سے یہ بنیادی محرک تو نہیں لیکن بہت اہم محرک کہلاتا ہے۔ اکیلا انسان چڑچڑا، بد مزاج اور ناکارہ ہوتا ہے دوسروں سے مل جل کر اسے ہمت اور حوصلہ ملتا ہے۔ جسے انسانی بچے کو دیکھتے ہیں ماں سے وابستگی بچے کی ضرورت ہے“۔ (10)

شاعر عام آدمی نالوں اُنچ وی ودھیرا حساس ہوندا اے پر ڈاکٹر ہوراں دی شاعری توں پتہ لگدا اے کہ اوہناں دے ذہن نے ایس حالات دا ودھیرا اثر قبول کیتا اے جیہڑا اوہناں دے دماغ اُتے نقش ہو گیا اے تے اوہناں دے ہر فقرے تے ہر بول وچ ای اوہدا اثر دکھائی دیندا اے۔ اوہناں دی شاعری بہت کمال دی اے تے پڑھدیاں دی سہہ ہا دل تے اثر کردی اے۔ ایس بارے لائچائسنس دی رائے دے کہ

”اس کے خیال میں تہر و تقریر کی عظمت کا تعلق روح کی عظمت سے ہے۔ اس میں پوری انسانی فطرت کی کارفرمائی ہوتی ہے۔ یوں کہئے کہ قوتِ متخیلہ اور پر خلوص جذبات کا اظہار ہوتا ہے جو ادیب اور خطیب، قاری اور سامع تک پہنچتا ہے۔ جو چیز دل سے نکلتی ہے دل تک پہنچتی ہے۔“ (11)

اخیر تے اوہناں دی اک ہور بڑی سوہنی نظم ”ہار“ دی وگئی ویکھنے آں جیہدے وچ اوہناں دی بیان کیتی ہوئی گل سہہھی دل تک اپڑدی اے۔

مر مر کے ساں جیویں کدھرے
جیویں جیویں کے ہُن مرنا ایں
چانن رات پلے بنھ سانجے

کھلے ہمیرے لانجے جھانجے
خونی جھکڑ مان جھانجے
دھکے مارن ہڑ پئے لانجے

تر تر کے ڈب جاون والیاں
ڈب ڈب کے کیہ ترنا ایں
مر مر کے ساں جیوں کدھرے

جیوں جیوں کے ہُن مرنا ایں (12)

ملکدی گل ایہہ وے کہ ڈاکٹر فقیر ہوراں دے خون خمیر وچ دیس پنجاب دی محبت کٹ کٹ
کے بھری ہوئی اے۔ اوہناں دی شاعری وچ سانوں اجیہی نفسیات ای دکھالی دیندی اے جہدے وچ
اوہناں نے حقیقت نوں کھل کے بیان کیتا اے۔ دنیا وچ ہون والے قتل و غارت تے تباہی نوں کھ مڈھ
رکھدیاں ہوئیاں بندیاں نوں ہمت تے حوصلے نال کم کرن دی تلقین کیتی گئی اے تے اوہناں دی
شاعری وچ ایہو جذبہ باقی رویہ ہی دکھالی دیندا اے۔

حوالے

- 1- قدر آفاقی، پنج رنگ، (لاہور: عزیز بک ڈپو، 1972ء)، 22۔
- 2- قادری اے، نفسیات، (لاہور: مکتبہ خیابان ادب، 1984ء)، 288۔
- 3- فقیر محمد فقیر، ڈاکٹر، موآتے، (لاہور: بزم فقیر پاکستان، 2007ء)، 36۔
- 4- سجاد باقر رضوی، ڈاکٹر، مغرب کے تنقیدی اصول، (اسلام آباد: مقتدرہ قومی زبان،
2003ء)، 51۔
- 5- یوسف ٹی ایم، جدید نفسیات، (لاہور: علمی کتاب خانہ، 2003ء)، 155۔
- 6- فقیر محمد فقیر، ڈاکٹر، موآتے، 17۔
- 7- قادری اے، نفسیات، 181۔

- 8 فقیر محمد فقیر، ڈاکٹر، موآئے، 121۔
- 9 اویسی، 27۔
- 10 توقیر اکرام، مسز، اعمالِ نفسیات، (لاہور: الائنڈ بک سنٹر، 2003ء)، 224۔
- 11 سجاد باقر رضوی، ڈاکٹر، مغرب کے تنقیدی اصول، 127۔
- 12 فقیر محمد فقیر، ڈاکٹر، موآئے، 110۔

☆☆☆